

Tony Atkinson

Társadalmi kirekesztődés, szegénység és munkanélküliség¹

1. A szegénység és a társadalmi kirekesztődés

A tanulmány középponti gondolata az a háromszoros kölcsönviszony, amely a szegénység, a munkanélküliség és a társadalmi kirekesztődés között áll fenn. E három fogalom közel áll egymáshoz, ám nem azonosak. A szociális Európáról folytatott viták során a szegénység és a beilleszkedés szisztematikus akadályozottságának fogalmait alkalmanként bizony alaposan felcserélték. Sőt, a cinikusok azt is állítják, hogy maga a brüsszeli Bizottság programjává emelte a társadalmi kirekesztődés eltűrését abból a célból, hogy megbékítse azt a konzervatív brit kormányt, amely egyaránt tagadta a szegénység létét és azt is, hogy a szegénységgel összeurópai szinten is foglalkozni kellene.

Szegénység és kirekesztődés tehát nem azonosak egymással. A szegénységen legjobb, ha a szótári jelentést értjük, tehát „a pénz és az anyagi javak hiányát” – ahogyan ezt Tony Blair is tette, 1997. november 23-iki beszédében. Ez együttjárhat a társadalmi beilleszkedés akadályozottságával, ám nem szükségképpen. Az ember lehet szegény anélkül is, hogy ellehetetlenülne a fenti, miniszterelnöki értelemben. És emberek ki is rekesztődhetnek anélkül, hogy szegények volnának. E két fogalom keveredésére vezethető vissza sok, a társadalmi juttatások szerepéről kialakult nézeteltérés.

A tanulmány következő három fejezetében kibontjuk a szegénység, a munkanélküliség és a társadalmi kirekesztődés között tapasztalható háromszoros kölcsönviszonyt. Az 1. ábra eligazító áttekintést nyújt erről az olvasónak. A munkanélküliség tehát szegénységhez vezethet, de nem szükségképpen (2. fejezet). Vajon a társadalmi beilleszkedés ellehetetlenüléséhez is a munkanélküliség vezet (4. fejezet)? Mindezek megválaszolásához megadjuk a társadalmi kirekesztődés definícióját (3. fejezet).

A tanulmány további témája lesz az a feszültség, amely az Európai Unióban lépett fel a munkaerőpiaccal kapcsolatban. Nagy-Britannia itt úgy jellemezhető, mint amely középen áll abban a kötélhúzásban, amely Amerika és a kontinentális Európa között folyik a munkaerőpiac sőt a jóléti állam egésze körül folytatott vitákban. Az egyik oldalon ott van a fokozott munkaerő-piaci

¹ Az éves közgyűlés elnöki jelentése a „British Association for the Advancement of Science” F. szekciójában, University of Leeds, 1997. szeptember.

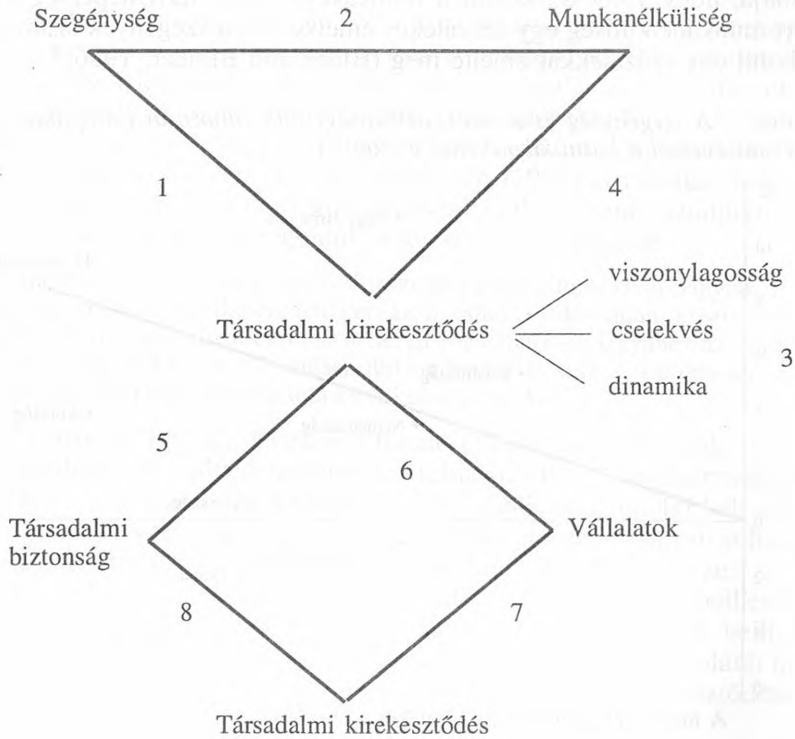
rugalmasság kérdésköre, amely alapvetően befolyásolja az angolszász gondolkodásmódot és amit hangsúlyos módon átvett az IMF és az OECD is. A másik oldalon a hangsúlyok a munkaviszony biztonságára és a társadalmi partnerségre esnek, és a legfőbb érték egy jól megtervezett szociális védőháló gazdasági kihatásaiban áll. Ennyiben alaposan leegyszerűsítettük a két egymásnak feszülő álláspontot, ám a feszültség realitásából ez semmit sem von le.

Erre a megközelítésbeli különbözőségeire a társadalmi beilleszkedés zavarairól folytatott brit viták válaszul a dolgozók és a család szerepét vetik fel hangsúlyosan. A munkaerőpiac rugalmasságát sok politikus úgy értelmezi, mint a piac kínálati oldalán szereplőknek (így mindenekelőtt maguknak a munkásoknak, de képviselőiknek is) az alkalmazkodóképességét. Vannak persze más aktorok is, akiken nem lehet átnézni, és az ő szerepük megfelelő figyelmet kapott a kontinentális Európa diskuszióiban. A kormányok például ugyancsak hozzájárulhatnak a társadalmi beilleszkedés zavaraihoz, ha a jóléti programok előnyben részesítenek bizonyos munkáscsoportokat (5. fejezet). Vannak azután sokan, akik amellet kardoskodnak, hogy a jóléti programok normatívabbá váljanak, mások szerint e programok már ma is túlságosan széles mederben folynak és éppen hogy finomabbra kellene hangolni ezeket az életmódok és segélyigények pluralizmusa terén.

További fontos szereplők a vállalatok. A munkaerőpiacnak végül is két oldala van és meg kell fontolni, hogy mi legyen a munkaadók szerepe, akiknek humánpolitikai döntései hozzájárulnak munkások társadalmi kirekesztéséhez (6. fejezet). A magas jövedelmezőségi ráta megkövetelése a tulajdonosok részéről vagy a túlzottan rövidtávú üzletpolitikai tervek egyaránt hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a menedzsment nem vesz fel új embereket. Egy cég egészében is húzódozhat attól, hogy beruházzon a munkahelyteremtésbe. A cégviselkedés vizsgálata elvezethet bennünket a társadalmi kirekesztődés egy olyan új dimenziójához is, amely a fogyasztás szférájában valósul meg. Így tipikus beilleszkedés zavarforrás lehet az, ha az emberek nem képesek követni a társadalmilag tipikus, számukra mikrokulturálisan esetleg irányadó fogyasztási mintákat. A fogyasztási cikkekhez való hozzáférés pedig nem utolsó sorban a termelők árpolitikáján múlik (7. fejezet). Így a hozzáférés az olyan közművekhez, mint amilyen pl. a telefon vagy az áramszolgáltatás, sokak számára nagyban függhet az árszabályozástól.

A fogyasztás révén létrejött kirekesztődés sokban a jövedelem függvénye, ezzel visszakanyarodunk a jóléti juttatásokhoz és ezek szintjéhez (8. fejezet). Bár a szegénység nem egyenértékű a társadalmi kirekesztődéssel, a családi jövedelmek feljavítása jóléti juttatásokkal segíthet abban, hogy csökkentsük a társadalmi beilleszkedés zavarait. Ha biztosítani akarjuk azt, hogy az ellátottak ne rekesztődjenek ki a társadalmilag elvárt fogyasztási mintákból, akkor nem elegendő az ellátások szintjét egyszerűen a kiskereskedelmi árnindexhez kötni. E fogyasztási minták pedig azt is megszabhatják, mennyire tud az illető részt venni a modern munkaerőpiacban.

1. ábra: A fejeketszámozás eligazító áttekintése

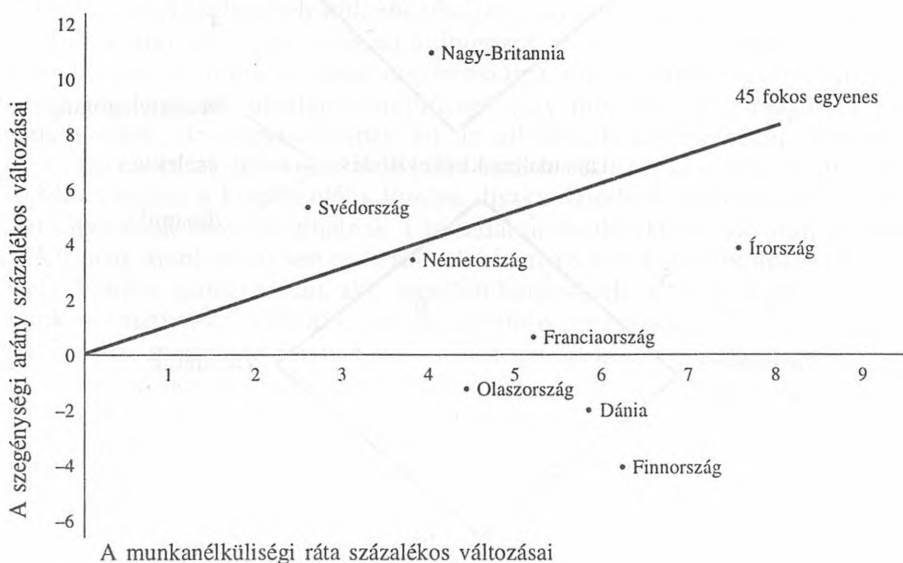
2. A munkanélküliség és a szegénység

Megdöbbenő a különbség Európa és Amerika között a munkanélküliség tekintetében. Amikor a hatvanas évek első felében diák voltam, Amerika meglehetősen magas munkanélküliséggel (5%) küzdött, Európának nem voltak ilyen gondjai, az Egyesült Királyságban pl. 1 százalék körül mozgott az arány. 1997-re Amerika nem sokat változott, ám Európa 10 százalék fölé került. Európa ilyen természetű gondjai jól ismert tények. Már kevésbé ismeretes azonban, hogy a kontinentális Európa sok országában e súlyos foglalkoztatásbeli romlás távolról sem járt együtt a szegénység emelkedésével. Kettes számú ábránk² országokénti és időszakos becsléseket ad a szegénységi küszöb alatti jövedelmek arányáról. A pontok a szegénységi arány százalékos emelkedését jelzik nyolc uniós tagállamban a késő hetvenes évektől a kora kilencvenes évekig szembeállítva a munkanélküliségi ráta százalékos változásával 1974–79, illetve 1990–93 között. Az adatokra illeszthető 45 fokok egyenes azt mutatja, hogy hol haladja meg a szegénység növekedése a munkanélküliséget, illetve hol marad el attól. Az 1:1 erősségű korrelációs

2 A 2. ábrához felhasznált forrásaink

kapcsolat jó viszonyítási pontnak tűnik. Az amerikai tapasztalat például azt mutatja, hogy 1959–83 között a munkaképes korú férfi népesség körében mért munkanélküliség egy százalékos emelkedése a szegények számát is körülbelül egy százalékkal emelte meg (Blank and Blinder, 1986)³.

2. ábra: A szegénység és a munkanélküliségi ráta változásai Európában a késő hetvenes évektől a korai kilencvenes évekig

Az NSZK is közel 1:1 erősségű kapcsolatot mutat a szegénység és a munkanélküliség között; Svédországban a szegénység gyorsabban növekedett, mint a munkanélküliség. Az Egyesült Királyság alaposan kilóg a sorból: a szegénységi küszöb alatt élő családok száma több mint a kétszeresére nőtt a Thatcher asszony nevével fémjelzett korszakban.⁴ Az európai országok többségében ezzel szemben semmit sem, vagy csak szerény mértékben emelkedett a szegénység. A késő hetvenes évek és a korai kilencvenes évek között a szegénység trendje nem emelkedett Dániában, Finnországban, Franciaországban és Olaszországban. Ugyanezt a képet mutatják azok a kutatások, amelyek a luxemburgi jövedelemfelmérésre építenek. Smeeding (1997) egy olyan skálát használ, amelyben:

- 0 áll az 1 százalékpontonál kisebb változásra
- + (vagy -) áll az 1–2 százalékpont közötti változásra (csökkenésre)
- ++ (- -) áll a 2–4 százalékos változásra
- +++ (- - -) áll a 4 százaléknál nagyobb változásra.

Ha az Egyesült Királyság számára az 1979–81 közötti periódust tekintjük

³ Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a korrelációs kapcsolat 1983 előtt állt fenn, azóta már nem érvényes (Blank, 1993)

⁴ A nagy-britanniai statisztika

alpnak, akkor ennek az országnak +++ lesz a besorolása, az USA ++, Svédország és Norvégia pedig +. Franciaország és Spanyolország – besorolást értek el. Rövidebb időn keresztül az NSZK és Hollandia értékei +, Belgiumé, Dániáé és Finnországé 0. Smeeding végkövetkeztetése az, hogy „a szegénység növekedésének trendje a nyolcvanas években általában alacsony volt az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság kivételével” (1997; 25).

Ez arra utalhat, hogy itt, Európában nem kell félnünk a munkanélküliség rémétől. Abban persze van veszély, amire Sen (1997) is rámutat, hogy az európaiak könnyen belenyugodhatnak alacsony foglalkoztatási szintjükbe. Ez a szerző így hasonlíttja össze az attitűdöket a két kontinensen:

„Az amerikai szociális etika lehetővé teszi, hogy figyelmen kívül hagyják az elszegényedetteket és elkeseredetteket, az ilyesmit a jóléti állam elvein felnevelkedett tipikus nyugat-európai nehezen fogadhatja el. Ugyanez az amerikai etika ugyanakkor meglehetősen tűrhetetlennek tartaná az Európa-szerte általánossá vált kétszámjegyű munkanélküliségi rátákat.”

Sen és mások, úgymint Clark és Oswald (1994) hangsúlyozzák, hogy a munkanélküliségnek a jövedelemkiesésen túlmenő súlyos következményei is vannak. Még 100 százalékos jövedelem pótlás esetén is számolni kell azzal, hogy az érintettek megszenvedik a munkanélküliséget. Ráadásul itt sohasem pusztán az egyén jóléte a tét, hanem a társadalmi integráció egésze.

Mindazonáltal a foglalkoztatást nem tekinthetjük a társadalmi beilleszkedés kizárólagos kezesének. A munka világán belül is felléphetnek beilleszkedési zavarok. Ez felveti azokat a kérdéseket, amelyek megválaszolását nem halogathatom tovább, vagyis hogy mit is értünk társadalmi kirekesztődésen?

3. A társadalmi kirekesztődés definíciója

Ezt a terminust széles körben használják, gyakran kevésbé világos értelemben. Mi több, feltehető, hogy éppenséggel kevésbé körülhatárolt értelme miatt élvezzi jelenlegi közkedveltségét. A szociológiai irodalom áttekintése a következő eredményt hozta.

„A kutatók valójában egyetlen ponton egyeznek: lehetetlen megragadnunk a »kirekesztés« jelenségét egyetlen kritériummal. Számos felmérés és jelentés áttanulmányozása után is a szakértők közti mély nézeteltérést kell regisztrálnunk” (Weinberg and Ruano-Borbalan, 1993).

Mindazonáltal a vitákban három elem állandóan visszatér. Az első a *relativitás*. Kizáródní mindig egy meghatározott társadalomból záródik ki valaki, meghatározott helyen és időben. A szegénység dolgában ilyesfajta relativitást nem tapasztalunk! Joseph és Sumption szerint:

„Valaki, aki egy középkori báró életszínvonalát élvezí, aligha nevezhető szegénynek csak azért, mert olyan társadalomba született, ahol az emberek túlnyomó többsége az egykori királyok színvonalán él” (1979:27).

Bármi legyen is az érdeme az abszolút megközelítésnek a szegénység mérésében, a társadalmi beilleszkedés problémája szempontjából az kevésbé

releváns. Nem ítélnénk meg tehát valaki kirekesztettségét egyedül abból, hogy szemügyre vesszük a körülményeit. A kirekesztés bármely kritériuma alkalmazásakor mások tényleges cselekvésére kell tekintettel lenni. A kirekesztettséget mások cselekvése idézi elő. A kirekesztettség valójában inkább egy társadalmi csoport jellemzője, semmint egyedeké. A közgazdászok előszeretettel szegmentálnak egyedeket és családokat, például kevésbé érdekli őket, hogy az egy mintában szereplő személyek vajon azonos utcából vagy szomszédsági lakókörnyezetből jöttek-e. Márpedig társadalmi kirekesztődés gyakran nem az egyén, hanem a csoportok szintjén jelentkezik, eklatáns példaként említhetem a bankhitelkérelmek elbírálásakor alkalmazott egyik ismert kritériumot, a postai irányítószám alkalmazását.

Ezzel elérkeztünk meghatározási kísérletünk második eleméhez, a *cselekvés* eleméhez. A társadalmi kirekesztés mindig cselekvésből ered, ágenseket feltételez. Az emberek kizárhatják magukat, amennyiben például kiesnek a piacgazdaság rostáin, de kirekesztődéshez vezet az is, ha fennakadnak egy hitelvizsgálat szűrőjén, vagy éppen, társadalombiztosítás híján, ha egy magánbiztosítóintézet megtagadja a szerződés kötést. Emberek visszautasíthatnak egy munkát és előnyben részesíthetik a jövedelempótlót, de kihullhatnak a munka világából munkatársaik döntése nyomán is, nem szólva szakszervezetük, munkáltatójuk sőt kormányuk számos ugyanilyen következménnyel járó döntéséről. A cselekvés fenti értelemben vett fogalmát vizsgálta Sen a társadalmi igazságosságról írott munkájában, hangsúlyozva a különbséget (1) egyfelől az egyén céljainak megvalósulása (függetlenül a társadalmi szerepektől), illetve (2) az egyén céljainak megvalósítása mint tudatos erőfeszítés között másfelől (Sen 1985: 1992). Ugyanarról másképpen azt mondhatjuk, hogy a társadalmi beilleszkedés zavarai esetében nem csupán az érintettek körülményeire kell tekintettel lennünk, hanem felelősségük mértékére is. A munkanélküliek például azért válnak esetenként kirekesztetté is, mert nincs erejük ahhoz, hogy megváltoztassák az életüket.

Egy harmadik kulcsszempont a *dinamika* kérdése. Emberek nemcsak azért rekesztődnek ki a társadalomból, mert éppen nincsen állásuk és jövedelmük, hanem azért is, mert hiányzik a jövőképük, ti. a saját és gyermekeik jövőjébe vetett hitük – a társadalmi beilleszkedés zavarai ugyanis átívelhetnek generációkon. Ha tehát meg akarnók becsülni a kirekesztettség arányait a társadalomban, akkor túl kell lépnünk a pusztá helyzetfelmérésen. Ugyanez áll a szegénység arányainak felbecsülésére is. Amint Robert Walker mondta, ez a megközelítés alkalmas lehet arra is, hogy összehozzuk a két kategóriát:

„Amikor a szegénység hosszabb időtávon át érvényesül ... akkor szinte semmi esély sincs a menekvésre. Ennélfogva a szélesebb közösség hatása sem juthat érvényre... Ebben az összefüggésben a szegénység valóban nagyon közel kerül a társadalomból való kirekesztődéshez” (1995:103).

Ne feledjük, itt kockázatról van szó, nagy kockázatról, ám a két kategóriát semmiképpen sem azonosíthatjuk: a társadalmi kirekesztődés nem egyszerűen hosszú távú, vagy akár csak visszatérő szegénység! Nem csak ex post röppályákról van szó, hanem ex ante elvárásokról is. Előremutató indikátorokra van tehát szükségünk.

A társadalmi kirekesztődés mérőszámainak operacionalizálásakor komoly kutatómódszertani problémákkal kell szembenéznünk, ám három kulcspontunk: a relativitás, a cselekvés és a dinamika olyan biztos alapot adhat, hogy a tanulmány hátralevő részében elvi megfontolás tárgyává tehetjük a kirekesztés és integrálás szociológiai mechanizmusait.

4. A munkanélküliség és a társadalmi kirekesztődés

Az Európai Unió 1994-es Fehér Könyve a „Növekedés, versenyképesség és foglalkoztatás” úgy érvel, hogy a munkahelyteremtés szükséges, mert

„Biztosítani kell gyermekeink jövőjét, akik csak úgy találhatnak reményt és motivációt, ha részt vehetnek a társadalmi és gazdasági életben” (EU bizottság 1994:3).

Vajon ha Európa csökkenést tudna elérni a munkanélküliek számában, ez biztosítaná a kirekesztettek számának csökkentését is? A válasz a munkanélküliség okától függ és attól, hogy milyen formát ölt majd a (feltételezett) foglalkoztatási szintemelkedés. Ha a munkanélküliségnek az összkereslet alacsony foka vagy a technológiai korszakváltás az oka, akkor az egyén indokoltan érezheti azt, hogy tehetetlen e makrofolyamatokkal szemben. A harmincas évek tanulmányai a munkanélküliséggel kapcsolatosan (Bakke, 1933 és Jahoda et al. 1933) mindig is hangsúlyozták a személyes felelősség hiányát. A mai szerzők pedig a nyolcvanas évekről azt mondják:

„Az elemzésben feltűnőbbek a hasonlóságok, mint a különbségek, ha a tanulmányok a mai munkanélküliségről kezdenek szólni” (Lewis et al. 1995:159).

A nem „önkéntes” munkanélküliség visszaszorulása mindenképpen hangsúlyosabbá tenné a kirekesztés cselekvési dimenzióját. Másfelől, ez a csökkenés feltételezi is, hogy erősödik a személyes felelősség tudata a munkanélküliekben. Amint Bakke kutatásának összegzésében olvashatjuk:

„A munkanélküliek nyilvánvaló inaktivitásának és negatív beállítottságának fő oka nem egyszerűen a munkahely elvesztésében áll. Inkább a munkához fűződő olyan múltbeli tapasztalatokról lehet itt szó, amely arra tanította meg ezeket az embereket, hogy kevésbé képesek saját életük irányítására” (O'Brien, 1986:195–6).

Ha viszont a munkanélküliség nagy részben önkéntes jellegű, tehát csupán a kínált bérek alacsonyága vagy a járadék elfogadhatósága miatt következik be, akkor felmerül a kérdés: vajon milyen lesz annak a foglalkoztatásnak a minősége, amelyet makropolitikai eszközökkel generálni tudunk? A munkaerő rugalmasságát hangsúlyozó amerikai megközelítés kritikusan kiemelik, hogy az új munkahelyek gyakran igen bizonytalanok vagy rosszul fizetnek. Az új munkahelyek gyakran atipikusnak tekinthetők, hiszen nélkülözik a foglalkoztatás folyamatosságának ígéretét, a továbbképzést, a vállalati belső munkaerőpiac esélyeit és a munkajogi biztosítékokat. Az atipikus munkahelyek általában legalább egy vonatkozásban ilyenek és rosszabbul fizetettek

is. Ebben az összefüggésben felértékelődik az, amit a kirekesztés relativitásáról mondtunk. Ha a munkanélküliség csökkenése olyan áron valósul meg, hogy szélesedik a szakadék a legalább az átlagbéren foglalkoztatottak és a minimálbér körül tengődők között, akkor ez a fajta foglalkoztatás nem segíti elő a társadalmi kirekesztődés mérséklődését.

Előfordulhat az is, hogy a jövő európai új munkahelyek atipikusak lesznek, ám nem nélkülözik a jövő ígérését a munkavállaló számára. Ez a jelenség a kirekesztés dinamikai dimenziójában tehető mérlegre. A kardinális kérdés az, hogy a szóban forgó munkahelyek tekinthetők-e a normális foglalkoztatáshoz vezető lépcsőfoknak, vagy inkább olyan csapdának, amely nem engedi ki az ilyen munkafeltételeket elfogadó embereket az alacsony fizetés és alacsony foglalkoztatási biztonság szorításából. Tehát beiskolázzák-e valaha is menedzserképzőbe azt a fiatalasszonyt, aki például részmunkaidős fénymásolást vállal? A 3a és 3b ábrák két különböző stilizált fejezetet mutatnak be, ahol a körök nagysága az előrejutás relatív valószínűségének indikátora. A 3b ábrában az atipikus foglalkoztatás valóban elvezethet egy tipikusnak tekinthető foglalkoztatási formához, a dolgozók előrejutnak. Bebizonyítván piacképességüket, jó eséllyel rendes állásba kerülhetnek és kiemelkedhetnek a szegénységből. Másfelől a 3a ábra kevés átjárást mutat a munka világának minőségi és atipikus szektorai, valamint a teljes munkanélküliség között. A dolgozók megmaradnak az alacsony fizetési kategóriákban, ezek a pályák nem vezetnek ki tartósan a szegénységből. Mindezek függetlenek a foglalkoztatottság általános szintjétől.

3a ábra: Társadalmi kirekesztés

Kiindulópont	Hagyományos munkahely	Marginális munkahely	Munkanélküliség
Hagyományos munkahely	•	•	•
Marginális munkahely	•	•	•
Munkanélküliség	•	•	•

3b ábra: Lépcsőfok-mobilitás

Kiindulópont	Hagyományos munkahely	Marginális munkahely	Munkanélküliség
Hagyományos munkahely	•	•	•
Marginális munkahely	•	•	•
Munkanélküliség	•	•	•

Az, hogy a két ábra közül melyik releváns, a körülményektől függ. Friss kutatások, amelyek pl. a Brit Háztartási Panel longitudinális felméréseire

építenek, komoly betekintést engednek a munkaerőpiac folyamataiba. Itt és most csak egyetlen tanulmányra utalok (Amanda Gosling et al. 1997), amely megvilágítja a rosszul fizetett állásokból kivezető utat. Rossz fizetésnek nevezük az alsó kvartilisbe eső órabérezeteket. A tanulmány eredményeit a 3. ábrán foglaltuk össze: a felmérés első évében az alacsony fizetésű férfiak 36 százaléka jutott innen ki egy esztendő leforgása alatt, ám ez magába foglal 11 százaléknyi újra munkanélkülivé vált embert is. Annak a 25 százaléknak, akik valóban magasabb fizetési osztályba kerültek, mintegy 30 százaléka a következő évben vagy valamikor később csak visszaesett a minimálbér körüli tartományba. Ez arra utal, hogy jelentős arányban működik a csapda-effektus. Ez a megközelítés persze legalább annyi további kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol: például egyáltalán nem világos, hogy vajon az órabér megfelelő mérőszám-e? Hiszen a skála felső régióiban már inkább a pótlékokkal stb. kiegészített teljes kereset az, ami számít, beleértve a kvalitatív vonatkozásokat is.

A munkanélküliség és társadalmi kirekesztettség közötti kapcsolat tehát igen összetett jellegű. A munkahelyteremtés hozzájárulhat a kizáródás megszűnéséhez, de a siker leginkább az új munkahelyek minőségének függvénye. Helyreállítják-e az egyén önbizalmát? Nyújtanak-e perspektívát a jövőre? Ezek az igazi kérdések.

5. Jóléti programok

A társadalmi kirekesztés franciaországi történelméről írott munkájában Hilary Silver megállapítja:

„A kifejezést általában René Lenoirnak tulajdonítják, aki 1974-ben úgy becsülte, hogy a francia népesség egytizede van kizárva a társadalom életének fősodrából abban az értelemben, hogy nincsenek benne még a társadalombiztosításban sem” (1995:63).

Ez elvezet bennünket a kizárás egy új forrásához, a jóléti állam juttatásaiból való kirekesztettséghez.

Franciaországban a társadalmi szolidaritás nyilvánvaló hiánya vezetett el a garantált minimáljövedelem gondolatához. Az Egyesült Királyságban a helyzet annyiban más, hogy itt már hosszabb ideje létezik a jóléti ellátásoknak valamilyen rendszere, ha nem is támadások nélkül. Persze sok a nyitott kérdés, pl. hogy mennyire bízhatunk a kirekesztődés elleni harcunk során a jövedelemvizsgálathoz kötött juttatásokban. Ismeretes, hogy a juttatások nem mindig jutnak el a jogosultakhoz (Department of Social Security, 1996a). Ez részben betudható az informátlanságnak, az igénylés időrabló jellegének, ám az igénylések elmulasztását firtató komolyabb vizsgálódások azt is feltárták, hogy itt a járadékhoz fűződő stigmától való félelem is szerepet játszik. Sokan nem kívánnak ebbe a körbe kerülni, és ennyiben azt lehet mondani, a járadék a mai formájában szintén nem nélkülözi a kirekesztő jelleget. Sokan tartanak attól is, hogy az a legújabb kormánytörekvés, amely visszatérné a jogosultakat a munka világába, még erősebben stigmatizálni

fogja azokat, akik a rendszerben rekednek – ők akár úgy is érezhetik, hogy maga az állam is hozzájárul a kizáródásukhoz. Ezért igen veszélyes dolog, ha a segélyek negatív oldalait hangsúlyozzuk a tömegkommunikációban!

Az állam szerepének felvetése persze még tovább vezetne bennünket. Goodin érvelt úgy, hogy létezik egy olyan nézet, amely szerint

„az állam, ahogyan ma látjuk, túl sok helyen van jelen. Jóllehet távolról sem az egyetlen olyan forrás ő, amelyből az állampolgár segítséget kaphat, mégis monopóliumot igényel a maga számára legalább abban, hogy ő legitimálja a jóléti juttatások minden további forrását” (1996: 363).

Goodin alternatív modelljében

„taggá lehetnénk sok és sokféle klubban, támaszkodván rájuk alkalmanként sokféle élethelyzetben, sokféle természetű támogatásért” (1996: 364).

Szerinte az Európai Unió maga a prototípusa ennek a jóléti modellnek. Izgalmas felvetés, hogy a kizáródásnak, ha az netalán állami szinten valósulna meg, teremtsük meg az ellenszerét összeurópai, szövetségi szinten. A politikai tapasztalat azt mutatja, hogy a Brüsszelt is elérni képes befolyás ugyan végképp gyenge a társadalom perifériáján élők számára, mégis tény, hogy az európai szintű szegénységelleni programok explicit módon célozzák a hátrányos helyzetű rétegek társadalmi-gazdasági integrációját.

Ezek a megfontolások ugyancsak eltérnek a megszokott, „a jóléti állam újragondolását” célzó erőfeszítésektől, ám semmiképpen sem az sugallják, hogy az országos szintű jóléti programoknak ne lehetne szerepük a társadalmi beilleszkedés zavarainak leküzdésében – amint arra a 8. fejezetben még visszatérünk.

6. A munkaadók szerepe

Arthur Brown professzor 1958-ban az alábbiakkal próbálta megmagyarázni azt, hogy a háború utáni évtized miképpen múlhatta felül Lord Beveridge reményeit a munkanélküliség tekintetében:

„Az egyik tényező, amelyet elégtelen módon láttunk előre, és amely fontos szerepet játszhatott volna abban, hogy még az elért, igen alacsony munkanélküliségi rátánál is kedvezőbb eredményt érjünk el, az a munkaadók attitűd-változása. Ez a változás abban áll, hogy nem úgy tekintenek a munkaadókra, mint olyan árura, amely rugalmas kínálatban mindig rendelkezésre áll, hanem inkább úgy, mint amitől ha egyszer valami okból megválnak, nem olyan könnyű pótolni” (1958:450).

A munkáltatók szerepét, véleményem szerint, kevésbé méltányolja a mai közgazdasági elmélet. Ha a munkanélküliség emelkedésének okait keressük, nem tekinthetünk el a munkaadók alkalmazási döntéseitől. Az alábbiakban azt a kérdést tesszük fel, hogy vajon nem éppen a cégek humánpolitikai gyakorlata zárj-e a ki az embereket manapság a munkaerőpiacról. Ennek illusztrálására térjünk vissza a munkanélküliség konvencionális magyarázatához, vegyük a foglalkoztatási egyensúly egyszerű modelljét, amelyben az

új álláshelyek száma megfelel a munka nélkül levők számával, és amelyben kétoldalú bértárgyalások folynak. Ebben a modellben munkahelyet addig hoznak létre, amíg:

a munka határozadéka meghaladja a rezervációs bért⁵ + az új munkahely költségét x (felmondási ráta + diszkontráta)/munkaadók relatív bértárgyalási pozíciója.

A foglalkoztatás tehát mindaddig nőni fog, amíg a határhaszon nem süllyed az egyenlet jobb oldala alá. Az utolsó felvett dolgozó által termelt profit csökken a foglalkoztatási szint emelkedésével, így minél nagyobbra nő a jobb oldali összeg, annál alacsonyabb lesz a összefoglalkoztatás szintje.

Elérkeztünk a korábban kifejtett munkapiaci rugalmassági tézis alapjához. Itt úgy érvelnek, hogy a járadékszint mérséklésével többen vállalnak munkát alacsony bérek mellett is (süllyed a rezervációs bér), ennél fogva emelkedni fog az összefoglalkoztatás szintje. A munkahelyek generálásával összefüggő költségek csökkenése úgyszintén a foglalkoztatás növelése irányába hat. Csakúgy, mint a szakszervezetek tárgyalási pozíciójának megtörése, vagy ami ugyanaz: a munkaadók felerősítése. Mindezek a munkaerő kínálati oldalának törvényszerűségei, ám figyelniük kellene a munkaadói oldalra, tehát a keresleti oldalra is. Hogyan befolyásolja a cégek viselkedése a munkahelyek generálását és megszüntetését? Ha például a munkáltatók csak rövid távra terveznek és vesznek fel embereket, ez (a felmondások növekedésén keresztül) megemeli egyenletünk jobb oldalát és ez eleve gazdaságtalanabbnak mutatja majd az új munkahelyek teremtését. A legfontosabb pedig az, hogy ha a munkaadók várakozásai a jövődi járadékszinttel kapcsolatban magasabb diszkontrátát tesznek szükségessé, még kevésbé hajlanak majd a munkahely-teremtési attitűdre. Ezzel a tőkepiacok viselkedését jól leíró „rövidtávúság” fogalmát igyekeztünk alkalmazni a munkaerőpiac dinamikájának leírására.

Ennél fogva a társadalmi kizárás fogalmát hozzákötöttük a tőkepiachoz is, és ezzel – várakozásaink szerint – mindenképpen a közgazdasági gondolkodás centrumába helyeztük. Következő lépésünk a termékpiacokat érinti.

7. Társadalmi kirekesztődés a fogyasztásban

A társadalmi kizárást eddig a munkaerőpiacról való kizárással azonosítottuk, ám ez a beilleszkedési zavaroknak csupán az egyik arca. Az emberek életük más területein is szembekerülhetnek a kizáródással, így a fogyasztásban is, amennyiben nem képesek részt venni szűkebb környezetük fogyasztási szokásaiban. A legkézenfekvőbb példa a hajléktalanság, de ide tartozik a tartós fogyasztási cikkekkel, a megfelelő tápértékű élelmiszerekkel és a kulturális, illetve szabadidős tevékenységekkel kapcsolatos fogyasztási minták követése is. Ez különösen közelről érinthet gyermekes családokat, ahol a kortárscsco-

5 Az a legalacsonyabb bérszint, amely mellett a munkavállaló már inkább a járadék mellett dönthet

port nyomása révén egy futballtrikó vagy egy sportcipómárka egykönnyen a beilleszkedés előfeltételévé válhat.

A társadalmi beilleszkedés pedig nemcsak termékek használatán, hanem szolgáltatásokon keresztül is csorbát szenvedhet. A szegények nem férhetnek be olyan biztosítási formákba, ahol a havi díjat az ingatlanpiac értékítélete szerint alakítják, a bankok pedig megtagadhatják a számlanyitást vagy éppen a kártyakibocsátást hasonló kritériumok alapján. Sok szolgáltatás nem érhető el bármilyen helyen:

„A bankok és kölcsönös pénztárak kivonulnak fiókhálózatukkal a szegényebb környékekről, mert profitjukat regionálisan is maximalizálni igyekeznek” (Rossiter–Kenway, 1977:7).

Az effajta hitelminősítés racionális lehet a bank szempontjából, ám a következmények sok család számára rombolóak lehetnek. McCormick (1997) szerint például az 1994 telén bekövetkezett skóciai nagy árvíz idején az elárasztott lakosok 95 százaléka nem rendelkezett biztosítással.

A fogyasztáson keresztül realizálódó kirekesztődés jó példája a telefon. Ha valaki nem engedheti meg magának, hogy vonalat vegyen, nem tud beilleszkedni egy olyan társadalomba, ahol a többség telefont használ. Gyermeküket nem hívják játszani, hiszen a gyermekek már régen nem riadóláncban értesítik egymást. A levélkapcsolat sem azonos értékű kapcsolattartás azokkal a rokonokkal, akik távolabbra költöztek. Ha munkahelyre pályázunk, lemaradunk az interjúról. Mindez úgy hangozhat, mint valami reklám a telefontársaságoknak, és valóban rájuk, a közművekre és a közjavak más szállítóira szeretném irányítani a figyelmet! Szerződés-kötési feltételeiket eddig kevésbé vizsgálták a szegénység elemzésekor. Árdöntéseik pedig meghatározóak abban, hogy a szegények kirekesztődnek-e ezekből a szolgáltatásokból. Ha a profitmaximálásra törő cégek viselkedését vizsgáljuk (Atkinson 1995), akkor azt kell megállapítanunk, hogy a szabadár fogyasztókat rostál ki a piacról. Vagy másképpen, semmi garancia nincs arra, hogy lesznek olyan cégek, amelyek a szegények által keresett árukat és minőséget szállítják: ma már igen nehéz valóban kis mennyiséget vásárolni bármiből, és egyre nehezebb hozzáférni az alacsonyabb minőségű húsáruhoz.

A fogyasztáson keresztül realizálódó kirekesztődés különösen jellemzővé válik a magánosítási folyamatok során. Ez a reguláció kérdését veti fel. Míg a kormánynak állami vállalatok esetében lehetősége van arra, hogy olyan árképzést követeljen meg, amely a jövedelempótló támogatással élő háztartások számára is lehetővé teszi a közművekre csatlakozást, magánvállalatok esetében ugyanez csak speciális mechanizmusok közbeiktatásával lehetséges. Tehát azt az iparági szabályozást végző hatóságnak kell elérnie, hogy megteremtse az általános hozzáférés lehetőségét. A brit szabályozás például ellátási kötelezettséget szab meg „minden ésszerű kereslet fennállása esetére”. Ez persze sokféleképpen interpretálható és ráadásul sokan vitatják, hogy a társadalmi beilleszkedés esélyének fenntartása ilyen legitím megfontolás volna. Ahogyan például John Vickers írja:

„A szabályozást végzők számára esetleg nyerhető elosztáspolitikai előnyt alaposan ellensúlyozzák azok a hátrányok, amelyek a magánérdekű motivált-

ságból, a mesterséges bizonytalanságból és a beszámoltathatóság így keletkező hiányából adódnak” (Vickers 1997:18).

Számomra azonban ez nem meggyőző. A politikai befolyásolásból adódó kockázat nemcsak regulációban van jelen, hanem az adóztatásban és a társadalmi transzferek egész kérdéskörében. A költségvetési politikát is elfogalhatja valamely partikuláris érdek, megakadályozván ezzel a kormányt a redisztribúcióban. A két szempont kiegyensúlyozására van szükség.

A fogyasztáson keresztül realizálódó kirekesztődés potenciális veszélyeire hívja fel a figyelmet a brit gázipar esete. Ruth Hancock és Catherine Waddams Price (1995) jövedelmi csoportok szerint vizsgálták a gázárak csökkentésének hatását azok körében, akik átutalással egyenlítik ki a számláikat. Tudvalevő, hogy a Egyesült Királyságban a bankszámlával nem rendelkező személyek a lakásukon felszerelt persellyel, pénzürmék bedobásával fogyasztják a közüzemi szolgáltatásokat, a kábeltévtől a gázig. A legfelső jövedelmi kvintilisben mindenki átutalással fizet, és így részesülhet a kedvezményes tarifákban. A többi jövedelemcsoportban is majd' mindenkinek van már bankszámlája, kivéve a legalsó kvintilist, ahol nem ritka ennek hiánya. Ezek az emberek többszörösen hátrányos helyzetűek, hiszen valamely okból (már) nincs hitelük, ezért azután kizáródnak az olcsóbb gázárból is.

A közüzemi díjak meghatározása újólag felveti a társadalmi juttatások kérdéskörét.

8. A jóléti programokat nem lehet elfelejteni

Az ipari munkaszervezet közgazdasági elméletéről felhalmozódott irodalom tanúsága szerint a szabályozás problémája igen fontos. Összefüggés van a szegények megélhetése, illetve az őket körülvevő társadalom életszínvonala között. A cégek árpolitikai- és marketingdöntéseiből az olvasható ki, hogy áraik hosszabb távon az átlagos életszínvonal arányában emelkednek. Ahogy tehát a társadalom nagyobbik része gazdagabb lesz, a szegényeknek is több jövedelemre lesz szükségük (nem ahhoz, hogy felfelé árszoljanak, hanem) hogy ne szakadjanak le. Ami pedig a cégek marketingjét illeti, sajnos kevés motivációjuk van arra, hogy szerényebb minőséget is piacra dobjanak akkor, amikor szinte mindenki az igényesebb piaci szegmensek felé tart.

Mindennek nyilvánvaló hatása van a jóléti programok színvonalára. Ha a járadékok szintjét az árszínvonal emelkedéséhez kötjük, ezzel még nem vesszük elejét annak, hogy az érintetteket a kulcsjavak és alapszolgáltatások elégtelen fogyasztásán keresztül megnyilvánuló kizáródás fenyegetse. A minimáljövedelemnek épp úgy emelkednie kell ahhoz, hogy az érintettek ne szakadjanak le, mint az életszínvonalnak általában. 1899-ben például, amint azt Seeböhm Rowntree leírta, ahhoz hogy az állásokért meghirdetett versenyben helytálljunk, elég volt az, hogy ne legyünk „rongyosak”. Ma már ez talán kevés. Az iskolában minden gyermeknek olyan „fogyasztói kosár” van szüksége, amely még ötven évvel ezelőtt is tökéletesen elképzelhetetlen lett volna. A jóléti programoknak tehát lehetővé kell tenniük azt, hogy az

érintettek folyamatosan színvonalasabb fogyasztási javakhoz jussanak hozzá – ezzel is épp hogy csak elkerülve a leszakadó kizáródás csapdáját. Az 1949-es fogyasztói kosár – emlékeztetek rá – egyszerűen nem hozzáférhető már a mai tehetősebb társadalomban.

Hangsúlyoznunk kell a jóléti juttatások szerepét, hiszen a jelenlegi kormánypolitika túlnyomórészt a munkaerőpiacra koncentrálnak. A munkajövedelem fontos, de nem lehet a kizárólagos recept. Az 5. fejezetben tárgyaltak tanúsága alapján a jóléti programokat felül kell vizsgálni, ám a kollektív formák lényegesnek látszanak a társadalmi integráció biztosítása céljából, legyen szó akár társadalombiztosításról, állampolgári jogon járó létminimumról vagy bármely más (a társadalmi életben való) részvételen alapuló jövedelemforrásról.

Következtetések

Ebben a tanulmányban messzire kalandoztunk és valójában ez az egyik végkövetkeztetésünk. A társadalmi kizáródásnak nem pusztán a munkanélküliséghez van köze. A társadalmi életben megvalósított részvétel meghiúsulhat az állam akciói révén: például a jövedelemvizsgálathoz kötött juttatások révén, amelyek stigmatizáló hatásúak. Kizáródásra kerülhet sor a kulcsjavak termelőinek és az alapszolgáltatóknak ár- és egyéb döntései révén is. Ennélfogva a kormánypolitika megközelítésének szélesnek kell lennie. Egy jó megközelítés lehet az a közös érdekeltsgű „Társadalmi Kizáródás Ügyosztály” is, amelyről Mandelson (1997) számol be. A társadalmi beilleszkedés meghiúsulása ugyanis nem egyetlen tárca, ügyosztály érdekeltsgébe tartozik, éppenséggel minden szociálpolitikai előterjesztést érdemes megvizsgálni abból a szempontból, hogy mennyire mozdítja elő a fenyegetettek beilleszkedését.

A második következtetésünk az, hogy a kormánypolitika igenis változást és eredményt érhet el. Szó sincs arról, hogy a társadalmi kizáródás olyan globális erők eredője volna, amellyel szemben kormányok tehetetlenek volnának. A kormányok beavatkozhatnak a munkaerőpiac működésébe, amint azt a „Munka felé vezető jóléti juttatások” címszó alatt meg is hirdették, ám ennél jóval szélesebb megközelítésre van szükség. A foglalkoztatás önmagában még nem illeszt be, a munkahely minőségének mint feltételnek a vizsgálatáról nem mondhatunk le. A rugalmas munkaerőpiac címszava alatt folyó részpolitikák olykor csupán perspektíva nélkül való állásokkal váltják fel a munkanélküliséget. Górcső alá kell venni a munkaadók állásleépítő és állás-teremtő üzleti tevékenységét is. A munkaerő-piaci beavatkozások nem lehetnek a juttatások alternatívái – valójában kiegészítik egymást. A jövedelemplótló jóléti programok kérdéskörét is újra kell értékelni a társadalmi kizáródás szempontjából – ez akkor is fontos marad, ha javulnak a foglalkoztatás feltételei. A szociálpolitika sok más kérdéskörét egyaránt újra kell értékelni. Az állam pedig beavatkozhat a privatizált közművek olyan árképzési rendszerébe, amely lehetetlenné teszi emberek számára a hozzáférést az alapszolgáltatásokhoz.

A harmadik következtetés a közgazdasági elméletre vonatkozik, amely

minden korlátozottsága ellenére hasznos szerepet játszhat a társadalmi kizáródás elemeinek feltárásában. A longitudinális adatokra támaszkodó empirikus munkák éppen időben jöttek ahhoz, hogy megértsük azt a folyamatot, amelyben emberek leszakadnak és ezzel kizáródnak vagy megkapaszkodnak. A foglalkoztatási döntések elemzése arra a cselekvéssorozatra vet fényt, amely ugyancsak felelős a kizáródásért. A vállalati árpolitikai döntések modellezése pedig azt a fogalom relativitását is érzékeltető dinamikát mutatja meg, hogyan lökődhetnek ki emberek a fogyasztási mintákon keresztül.

Fordította: Kelen András

HIVATKOZÁSOK

- Abel-Smith, B., and Townsend, P. (1965), *The Poor and the Poorest*, London: Bell.
- Atkinson, A. B. (1995), „Capabilities, exclusion, and the supply of goods” in K. Basu, P. Pattanaik and K. Suzumura (eds), *Choice, Welfare, and Development*, Oxford: Clarendon Press.
- Bakke, E. (1933), *The Unemployed Man*, London: Nisbett.
- Becker, I. (1997), „die Entwicklung von Einkommensverteilung und der Einkommensarmut in den alten Bundesländern von 1962 bis 1988” in Becker, I and Hauser, R., *Einkommensverteilung und Armut*, Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Blank, R. M. (1993), „Why were Poverty Rates so High in the 1980s?”, in Papadimitriou, D. B. and Wolff, E. N. (eds), *Poverty and Prosperity in the USA in the Late Twentieth Century*, Basingtoke: Macmillan.
- Blank, R. M. and Blinder, A. S. (1986), „Macroeconomics, Income Distribution, and Poverty”, in: Danziger, S. H., and Weinberg, D. H. (eds), *Fighting Poverty*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Brown, A. J. (1958), „Inflation and the British Economy”, *Economic Journal*, 68: 449–463.
- Callan, T., Nolan, B., Whelan, B. J., Whelan, C. T. and Williams, J. (1996), *Poverty in the 1990s*, Dublin: Oak Tree Press.
- Clark, A. E. and Oswald, A. (1994), „Unhappiness and Unemployment”, *Economic Journal*, 104: 648–659.
- Commissione di indagine sulla povertà e sull'emarginazione (1996), *La Povertà in Italia 1980–1994*, Rome: Presidenza del Consiglio dei Ministri.
- Commissione di indagine sulla povertà e sull'emarginazione (1996a), *La povertà in Italia 1995*, Rome: Presidenza del Consiglio dei Ministri.
- Department of Social Security (1992), *Households Below Average Income: A Statistical Analysis 1979–1988/89*, London: HMSO.
- Department of Social Security (1993), *Households Below Average Income: A Statistical Analysis 1979–1990/91*, London: HMSO.
- Department of Social Security (1994), *Households Below Average Income: A Statistical Analysis 1979–1991/92* London: HMSO.
- Department of Social Security (1995), *Households Below Average Income: A Statistical Analysis 1979–1992/93*, London: HMSO.
- Department of Social Security (1996), *Households Below Average Income: A Statistical Analysis 1979–1993/94*, London: HMSO.
- Department of Social Security (1996a), *Income Related Benefits Estimates of Take-Up in 1994/95*, London: Government Statistical Service.
- Department of Social Security (1997), *Households Below Average Income: A Statistical Analysis 1979–1994/95*, London: HMSO.

- Duffy, K. (1994) „Submission to Sub-Committee C, House of Lords, Regarding the UK Dimension of the Third European Programme”, University of Warwick.
- European Commission (1994), *Growth, competitiveness, Employment*, Brussels.
- Goodin, R. (1996), „Inclusion and Exclusion”, *Archives Européennes de Sociologie*, 37: 343–371.
- Gosling, A., Johnson, P., McCrae, J., and Paull, G. (1997), *The Dynamics of Low Pay and Unemployment in Early 1990s Britain*, London: Institute for Fiscal Studies.
- Hancock, R. and Waddams Price, C. (1995), „Competition in the British domestic gas market: efficiency and equity”, *Fiscal Studies*, 16(3): 81–105.
- Hauser, R. (1997), „Vergleichende Analyse der Einkommensverteilung und der Einkommensarmut in den alten und neuen Bundesländern von 1990 bis 1995” in: Becker, I. and Hauser, R., *Einkommensverteilung und Armut*, Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Jahoda, M., Lazarsfeld, P. F. and Zeisel, H. (1933), *Marienthal*, English translation published 1972 by Tavistock Publications, London.
- Joseph, Sir Keith, and Sumption, J. (1979), *Equality*, London: John Murray.
- Mandelson, P. (1997), *Labour's next steps: tackling social exclusion*, Fabian Pamphlet 581, London.
- McCormick, J. (1997), „Insuring on a Low Income”, *IPPR in Progress*, Spring: 3–4.
- Nordisk Ministerråd (1996), Den nordiska fattigdomens utveckling och struktur, Copenhagen: Tema-Nord.
- O'Brien, G. (1986), *Psychology of Work and Unemployment*, Chichester: Wiley.
- OECD (1995), *Historical Statistics 1960–1993*, Paris: OECD.
- Rossiter, J. and Kenway, P. (1997), „Introduction” to Rossiter, J (ed), *Financial Exclusion: Can Mutuality Fill the Gap?*, London: New Policy Institute.
- Sen, A. K. (1985), „Well-being, Agency and Freedom: the Dewey Lectures 1984”, *Journal of Philosophy*, 82: 169–221.
- Sen, A. K. (1992), *Inequality Re-Examined*, Cambridge: Harvard University Press.
- Sen, A. K. (1997), „Inequality, Unemployment and Contemporary Europe”, Development Economics Research Programme Discussion Paper DERP/7, London School of Economics.
- Silver, H. (1995), „Reconceptualizing social disadvantage: Three paradigms of social exclusion”, in: Rodgers, G., Gore, C. and Figueiredo, J. B. (eds), *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, Geneva: ILO.
- Smeeding, T. M. (1997), „Financial Poverty in Developed Countries: The Evidence from LIS—Final Report to the UNDP”, LIS Working Paper 155.
- Synthèses (1995), No 1, Revenu et Patrimoine des Ménages, Paris: INSEE.
- Synthèses (1996), No 5, Revenu et Patrimoine des Ménages, Paris: INSEE.
- Vickers, J. (1997), „Regulation, Competition, and the Structure of Prices”, *Oxford Review of Economic Policy*, 13(1): 15–26.
- Walker, R. (1995), „The dynamics of Poverty and social exclusion” in: Room, G. (ed), *Beyond the Threshold*, Bristol: Policy Press.
- Weinberg, A. and Ruano-Borbalan, J-C. (1993), „Comprendre l'exclusion”, *Sciences Humaines*, 28: 12–15.